

גילוי דעת

כתב עת רב-תחומי
לחינוך, חברה ותרבות

גיליון 18 | אביב תשפ"א – 2021

הוצאת
הקיבוץ המאוחד

המכון לחינוך מתקדם
מכללת סמינר הקיבוצים

עורך ראשי: פרופ' נמרוד אלוני
עורך בפועל: ד"ר מעין מזור
עורכת מדעית: ד"ר עתליה שרגאי
עריכת לשון: רעות יששכר-טרקטמן, חיה קול-אל אייכנרנאנד
מזכירת המערכת: יעל אוהיון

ועדה מייעצת: ד"ר אסתי אדיבי-שושן, פרופ' סמדר דוניצה-שמידט, פרופ' יהודית וינברגר,
פרופ' שי פרוגל

חברי מועצת המערכת (על פי סדר הא"ב): פרופ' דן אבנון, ד"ר איימן אגבאריה, פרופ' חיים
אדלר, פרופ' יאיר אורון, פרופ' ניב אחיטוב, פרופ' יאירה אמית, פרופ' אבנר בן עמוס, ד"ר
אוה ברגר, פרופ' מירי ברוך, פרופ' דפנה גולן, פרופ' יוסי דהאן, פרופ' עמוס דרייפוס, פרופ'
חגית הלפרין, פרופ' רות זוזובסקי, פרופ' יוסי יונה, פרופ' ציפי ליבמן, פרופ' אייל נווה, פרופ'
פניה עוז-זלצברגר, פרופ' פייסל עזאיזה, פרופ' משה צוקרמן, פרופ' יצחק קשתי, פרופ' אריאל
רובינשטיין, פרופ' עוזי שביט

ISSN 2224-5936

© כל הזכויות שמורות למכללת סמינר הקיבוצים
נדפס בישראל
אביב תשפ"א – 2021

עריכת התקצירים באנגלית: טובה שני
עיצוב העטיפה: ורד רייך-צוקר
עימוד: אירית נחום
הדפסה: דפוס חן (משה) בע"מ
הפצה: הוצאת הקיבוץ המאוחד

רכישת גיליון או מנוי

להזמנת גיליון מודפס של גילוי דעת במחיר 70 ש"ח
או שני גיליונות/מנוי במחיר מוזל של 100 ש"ח,
שלחו בקשה למערכת גילוי דעת בכתובת:
Gilui.Daat@smkb.ac.il

משלוח מאמרים

כותבים וכותבות מוזמנים לשלוח למערכת גילוי דעת מאמרים ומסות על פי ההנחיות להגשה
המפורטות באתר סמינר הקיבוצים, בכתובת:
www.smkb.ac.il/gilui-daat/submission-guidelines

לפרטים נוספים אנא צרו עמנו קשר בדוא"ל: Gilui.Daat@smkb.ac.il
או בטלפון: 03-6901224

תוכן העניינים

- 5 המשתתפים בגיליון
- 7 דבר העורכים
- מאמרים
- יורם הרפז ונעם יצחקי
- 13 בחזרה וקדימה ליסודות! הוראה לשם הבנה והנעה להבנה
- טל גלעד
- 37 החינוך בראי תאוריית המורכבות: כמה הצעות למדיניות
- טל שמר-אלקיים, ענת שביט-מילר ורינת ארכיב-אלישיב
- חוויה סטודנטיאליית אחרת בהכשרה להוראה: נקודת המבט של מורי המורים
- 59
- בעז סתוי
- תרומתו של לימוד תנ"ך לעיצוב זהותם הקולקטיבית של הלומדים בחינוך הממלכתי
- 87
- צפיר גולדברג ויעל אוהד-קרני
- 109 האם הוראת האסלאם יכולה לשמש תרופה לאסלאמופוביה?
- אסתי אדיכי-שושן
- "מפחיד ... דברים כאלה בתוך הבית": ביתי ואלביתי בנאומים ובספרי הילדים של דויד גרוסמן
- 145

מסה

שלומית אהרוני ליר ושולמית אלמוג
177 "הדילמה החברתית" של נטפליקס: מבע בדיוני של אסון?

ביקורת ספרים

גיא פינקו

משנתו החינוכית של ויגוצקי והקשרה לחינוך הפרוגרסיבי
על הספר: לב ויגוצקי והתאוריה החברתית-תרבותית: אתגרים בחינוך –
193 אז ועכשיו, מאת מיכל צלרמאיר ואלכס קוזולין

תמה חלפין

קווים לדמותה: משבר הזהות של האקדמיה בישראל
על הספר: קווים לדמותנו: לחקור את ישראל, לכתוב על עצמנו,
201 בעריכת אבנר בן-עמוס ועופר שיף

iii

תקצירים באנגלית

המשתתפים בגיליון

ד"ר אסתי אדיבי-שושן היא מרצה ומורה לספרות במכללת סמינר הקיבוצים ובכית הספר התיכון אית"ן, ברנקווייס. מחקרה מתמקד בספרות עברית ישראלית. רשימות ביקורת פרי עטה על ספרים ישראליים חדשים מתפרסמות בבימות החשובות בארץ.

ד"ר שלומית אהרוני ליר היא בתר דוקטורנטית באוניברסיטת בר אילן החוקרת מגדר, תרבות ותקשורת. מחקרה עוסק באופן שבו קבוצות חברתיות מוחלשות מיוצגות בתרבות, במרחב הציבורי ובמרחב הדיגיטלי בישראל. במחקרה האחרונים ד"ר אהרוני ליר מתמקדת בקולנוע ישראלי ובין-לאומי במבט סוציולוגי, ובוחנת מרחב זה מצד יוצרי ויוצרות הקולנוע, תוכני הקולנוע ותהליכי התקבלות של יצירות קולנועיות. מחקרה של ד"ר אהרוני ליר פורסמו בכתבי עת בין-לאומיים בתחומי התקשורת, התרבות והמגדר. נוסף לפעילותה האקדמית, ד"ר אהרוני ליר היא יזמית חברתית. היא ייסדה את "פועלות ברשת" – מיזם חממה לקידום נשים באמצעות אוריינות דיגיטלית וכן יזמה ואצרה תערוכות קבוצתיות המייצרות אמירה חברתית ופוליטיות. לאחרונה ראו אור ספריה: "לפרוש כנף" ו"הגדה פמיניסטית".

ד"ר יעל אוהד-קרני היא מרצה להיסטוריה וחינוך, והראשה האקדמית של המכינה הקדם-אקדמית במכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין. ד"ר אוהד-קרני חוקרת וכותבת על התקבלות הקולנוע בראייה היסטורית.

פרופ' שולמית אלמוג היא פרופסור מן המניין בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת חיפה, יועצת נשיא האוניברסיטה לקידום הוגנות מגדרית ומנהלת משותפת של המרכז למשפט, מגדר ומדיניות חברתית. אלמוג חוקרת משפט וספרות, משפט וקולנוע וייצוגים של מגדר במשפט ובתרבות. מספריה: "נשים מופקרות-הבטים משפטיים ותרבותיים של תופעת הזנות" (ההוצאה לאור של משרד הבטחון, 2008); "משהו רוחני זורם כביכול" (עם יאיר אלדן, כרמל, 2021).

ד"ר רינת ארכיב-אלישיב היא ראש רשות המחקר במכללת סמינר הקיבוצים. חוקרת היבטים מגוונים בהתקדמות הקריירה של מורים תוך מיקוד בשלבי הכניסה להוראה, שינויים ורפורמות בהכשרה להוראה והיבטים הקשורים לאי-שוויון במערכת החינוך.

ד"ר צפיר גולדברג הוא מרצה בכיר בחוג ללמידה, הוראה והדרכה, בפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה, וראש מסלול הב"א ותעודת ההוראה בחוג. חוקר הוראה ולמידה של היסטוריה ואת הקשרים ביניהן ובין זהות קבוצתית ועמדות בין קבוצתיות של הלומדים.

ד"ר טל גלעד הוא מרצה בכיר וראש המגמה למחשבת החינוך בבית הספר לחינוך על שם סימור פוקס באוניברסיטה העברית בירושלים. תחומי המחקר שלו הם היבטים פילוסופיים של מדיניות חינוך, תאוריית המורכבות והיסטוריה של הרעיונות החינוכיים.

פרופ' יורם הרפז הוא מרצה לחינוך במכללות בית ברל ואלקאסמי. היה מורה, עיתונאי, עמית בבית ספר מנדל למנהיגות חינוכית ומנהלו, ומנהל תוכניות במכון ברנקו וייס לטיפוח החשיבה. פרסם ספרים ומאמרים על מטרות החינוך, הוראה ולמידה וחינוך החשיבה. לאחרונה ראו אור שני ספריו: "כיצד לתכנן סביבה חינוכית ב-6 צעדים: המדריך"; "פרט אחד קטן – מטרת החינוך: מאמרים מועד ב".

ד"ר תמה חלפין היא אנתרופולוגית המלמדת במכללת סמינר הקיבוצים. מחקריה עוסקים בקיבוץ, בחברה הישראלית, בחינוך ובזיכרון אישי וקולקטיבי. ספרה "היה רע לתפארת: הלינה המשותפת – פוליטיקה וזיכרון" ראה אור בהוצאת מכון בן-גוריון ויד טבנקין, וספרה "בית מול הים: חיי יומיום בקיבוץ של שנות ה-2000" יצא לאור בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה.

ד"ר נעם יצחקי היא פסיכולוגית חינוכית ומרצה מן החוץ באוניברסיטת בן-גוריון ובמכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי. בין תחומי העניין המרכזיים שלה, הן במחקר הן בשדה, למידה והתפתחות רגשית-חברתית של ילדים ובני נוער במערכת החינוך והופעה של התנהגויות סיכון בתחילת גיל ההתבגרות.

ד"ר בעז סתוי הוא עמית תוכנית הפוסט-דוקטורט של מכון מופ"ת, שבמסגרתה נכתב מחקרו המתפרסם בגיליון זה, מרצה בחוג למקרא ולתרבות עם ישראל במכללת סמינר הקיבוצים ובחוג למקרא במכללת אורנים, וכן מורה לתנ"ך בתיכון בכפר הנוער מוסינזון בהוד השרון. ד"ר סתוי מרצה בהספֵת (פודקאסט) "עושים תנ"ך", מיוצרי הבגרות המשודרת בתנ"ך ששודרה ב-2017 בגל"צ ויועץ מדעי של הסדרה "היהודים באים".

ד"ר גיא פינקו הוא מרצה במכללת סמינר הקיבוצים בתחום הפילוסופיה של החינוך. הוא עוסק בהבנה ובלימוד של גישות חינוכיות, בין היתר גישותיהם של דיואי, בובר ונורדינגס. מחקרו מתמקד במתח שבין תפיסת החינוך כשאיפה לקדם ולכוון את האדם אל הטוב לבין הכרה ואישור של ייחודיות הפרט.

ד"ר ענת שביט-מילר היא חוקרת ברשות למחקר והערכה, מרצה בפקולטה לחינוך וחברת צוות במרכז מהו"ת ללקויות למידה במכללת סמינר הקיבוצים.

ד"ר טל שמר-אלקיים היא חוקרת ברשות למחקר והערכה, מרצה בפקולטה לחינוך ויו"ר ועדת אתיקה למחקרי סטודנטיות וסטודנטים במכללת סמינר הקיבוצים.

דבר העורכים

גיליון זה של גילוי דעת, יותר מגיליונות קודמים, עוסק רובו ככולו בחוויה ובהוויה של אנשי ונשות חינוך ובמעשה החינוכי ברמות השונות – בבית הספר, בשדה המחקר ובמדיניות פוליטית. מששת המאמרים שבו עולה תמונה של תחום חי ומבעבע המחפש את דרכו בין מסורת לשינוי. אנו מזמינים את הקוראות והקוראים להזדהות, להתנגד ולהתמקם על קשת העשייה והחשיבה התוססת הזאת.

במאמר הפותח את הגיליון מבקרים יורם הרפז ונעם יצחקי את נהייתה של מערכת החינוך אחר טרנדים חינוכיים דוגמת מיינדפולנס, חדרי בריחה ומייקרים, הצצים חדשים לבקרים בתוכניות הלימוד של בני הספר. הרפז ויצחקי רואים בטרנדיות זו את נתיב המילוט של מערכת החינוך ממה שהיא, לשיטתם, תכליתה העיקרית וליבת העשייה שלה – יצירת מוטיבציה פנימית ללמידה והגשמת הבנה טובה של הנושאים הנלמדים. כדי לחזור אל תכליות אלו הם מציעים במאמרם תפיסה מעשית של הבנה ושל הנעה להבנה. אלו, לשיטתם, אינן ממלכות נפרדות – קוגניציה ומוטיבציה – כי אם משלימות: בכל הבנה גלומה הנעה להבנה ובכל הנעה להבנה גלומה הבנה. הכותבים גורסים כי עיבוד התפיסות שהם מציעים לעקרונות מנחים מעשיים עשוי להחזיר ולקדם את ההוראה ואת בית הספר למטרתם הראויה. מעיסוק במהות העשייה החינוכית ותכליותיה, עובר המאמר השני בגיליון, פרי עטו של טל גלעד, לבחינה מחדש של מערכת החינוך עצמה. בניגוד לתפיסה של מערכת החינוך כמערכת ריכוזית, שממנה נגזר כי יש למצוא את שיטת החינוך המיטבית לניהולה, גלעד טוען שיש לראות בה מערכת מורכבת. במרכז מאמרו מציב גלעד את "תאוריית המורכבות" (complexity theory) השאולה דווקא ממדעי הטבע, המתארת מערכת שמאופיינת בקיום של סדר לצד אי־סדר ומדגישה את הצורך בגיוון לשם התמודדות עם השונות ובאימוץ של אי־הסדר. מהגדרתה של מערכת החינוך כמערכת מורכבת נובעות, לטענת גלעד, ארבע השלכות מרכזיות על מדיניות החינוך: תפקידם של התנאים המקומיים בהקשר החינוכי; מקומה של האוטונומיה החינוכית; אופי ההשפעה והשליטה בחינוך; וחשיבותו של הגיוון החינוכי. לסיכום טוען גלעד כי תאוריית המורכבות מצביעה על החשיבות של התנאים וההקשרים הספציפיים במלאכת החינוך ומאפשרת לאמץ אותם כיתרון ולא כבעיה.

מדיון במערכת הקיימת, עובר המאמר הבא בגיליון לדיון במערכת העתידית באמצעות עיסוק בתוכניות הלימוד של פרחי הוראה, המורים לעתיד. מאמרו של טל שמר-אלקיים, ענת שביט-מילר ורינת ארכיב-אלישיב מבוסס על מחקר איכותני הבודק את תפישותיהם של מורי מורים, כלומר מרצים במכללה להוראה, בנוגע לחוויה של למידה "אחרת" ולאופן שבו היא מיושמת בפועל בעבודתם. ממצאי המחקר מתכתבים עם קריאתו של גלעד לראייתה של מערכת החינוך כמערכת מורכבת המחייבת פרימה של מסגרות קיימות ויצירתן של חדשות: שמונה עשר המרוויינים למחקר הדגישו את חשיבותן של פרקטיקות דוגמת שבירת סדיריות ושל מרחבי למידה לצורך גיבוש זהותו המקצועית של פרח ההוראה, יצירת קשר אישי איתו וגיבוש זהותו המקצועית. הכותבות מדגישות כי שינוי אופן ההוראה העתידית מחייב לערוך כבר עתה התאמות של המכללות להוראה בכל הנוגע להתפתחות מקצועית, הסדרת תשתיות תומכות ויצירת קוריקולום חדש.

שלושת המאמרים שנסקרו עד כה עוסקים בטיבה של ההוראה במערכת החינוך על רמותיה השונות, ושני המאמרים הבאים ממשיכים ומתמקדים בתחומי תוכן מרכזיים בה – מקרא והיסטוריה. בעז סתוי בוחן במאמרו את השינויים שעברה תוכנית הלימודים בתנ"ך באמצעות ניתוח דמותו של הבוגר הרצוי של מערכת החינוך הממלכתית בישראל כפי שהיא משתקפת מארבע תוכניות הלימודים האחרונות במקצוע זה בחינוך הממלכתי, למן ועדת שנהר המכוננת שפורסמה את מסקנותיה בשנת 1984 ועד תוכניות הלימודים שפורסמו בשנים 2003, 2012 ו-2018. באמצעות ניתוח לשוני ונרטיבי סתוי עומד על השינויים שחלו בכמה תחומי למידה: זיקת לימודי התנ"ך לחברה בישראל; חינוך לאזרחות ולערכי הדמוקרטיה; והמאבק בגזענות והיחס למיעוטים ולזרים. מסקנתו היא כי החזון של ועדת שנהר בעניין בוגר יהודי-חילוני-ישראלי האוחז בערכים פלורליסטיים וליברליים הלך והתעמעם עד שלא נשאר לו כל זכר בתוכנית הלימוד שפורסמה בשנת 2018. סתוי מסכם שעיצוב תודעת זהות קולקטיבית, הכוללת את הרכיבים הפלורליסטיים-ליברליים באמצעות לימודי התנ"ך איננו נתפס עוד כמטרה בעיני כותבי תוכניות הלימודים של תנ"ך בחינוך הממלכתי כיום.

צפריד גולדברג ויעל אוהד-קרני עוסקים בנושא נפיץ לא פחות – הוראת האסלאם ואסלאמופוביה. באמצעות שאלוני מחקר שהופצו בקרב תלמידי חטיבת ביניים יהודים במגזר הממלכתי, הם ביקשו לבדוק, בין השאר, באיזו מידה הוראת ההיסטוריה של האסלאם ויחסי יהודים-מוסלמים משפיעה על עמדות

אסלאמופוביות הטבועות בחלק מן התלמידים בישראל. מן הממצאים עלה כי עמדות אסלאמופוביות הופיעו אצל כשליש ממשתתפי המחקר והן נמצאו קשורות להזדהות פוליטית ימנית, למסורתיות ולמעמד כלכלי. מורות שלימדו את נושא ההיסטוריה של האסלאם ציינו כמה דרכי עבודה מועילות להתמודדות עם אתגרים אלו, בהן הדגשת הישגי האסלאם בתרבות ובמדע, עמידה על קווי דמיון וזהות משותפת ופיתוח גאווה בהישגי היהודים תחת שלטון האסלאם בתור הזהב בספרד. מסקנה מפתיעה העולה מן המחקר היא כי הזדהות פוליטית מיתנה את השפעת הוראת ההיסטוריה של האסלאם על אסלאמופוביה – אך דווקא בכיוון הלא צפוי: תומכי מחנה הימין נטו לצמצם דעות קדומות ואילו תומכי שמאל ומרכז שנחשפו להוראה על האסלאם חיזקו את עמדותיהם הפוליטיות המקוריות.

המאמר האחרון בגיליון זה אינו עוסק ישירות במערכת החינוך אלא מתמקד בסופר דויד גרוסמן, שיצירותיו נלמדות בבתי הספר ושהוא עצמו מרבה להתבטא בנושאים חברתיים וציבוריים. אסתי אדיבי-שושני מתמקדת דווקא בשני גופי טקסטים של גרוסמן שאינם נמצאים במרכז כתיבתו ושעד כה הוזנחו במחקר האקדמי: נאומיו וספריו לילדים. במרכז המאמר עומד המושג "אלבית" שטבע פרויד ביחס אל "דבר או רגש מעורר אימה החוזר אל המוכר משכבר". בחלק הראשון של המאמר בוחנת אדיבי-שושן את התבטאויותיו הציבוריות של גרוסמן לאחר נפילת בנו אורי במלחמת לבנון השנייה, המבטאות את תפיסתו הפוליטית ש"ישראל היא פחות בית"; ובחלקו השני, העיקרי, של המאמר היא עוסקת בשינוי שחל בכתיבתו של גרוסמן לילדים לאחר נפילת בנו. בספרים אלו ניכרת התחושה של "כתיבה באזור אסון", כפי שתיאר גרוסמן את כתיבתו לאחר מות בנו, ואדיבי-שושן מתחקה אחר חדירת האלביתי אל הביתי עד ויתור מוחלט על בית המשפחה ועל דמות האב. המסה המתפרסמת בגיליון זה עוסקת באחד הנושאים המרכזיים בעולם התוכן של תלמידים ומבוגרים גם יחד – הרשתות החברתיות. שלומית אהרוני ליר ושלומית אלמוג בוחנות את הסרט הרשת החברתית (נטפליקס, 2020) המציג את הסכנות האורבות ברשתות החברתיות, הן מבחינה אישית-נפשית והן מבחינה ציבורית ופוליטית. אהרוני ליר ואלמוג מראות כיצד הסרט, שמבוסס על ראינות עם בכירים בעולם ההיי טק ועל פי הסוגה שלו הוא מתיימר להיות תיעודי ולכן מחויב לאמת, עמוס למעשה במאפייני מבנה, נרטיב ומבע אומנותי המשויכים לרוב לסרטי מדע בדיוני. בכך הן מציעות קריאה ביקורתית למדי לאחד הסרטים המשפיעים ביותר בשנים האחרונות.

ביקורות הספרים החותמות את הגיליון עוסקות בקשר שבין חינוך לפסיכולוגיה, פילוסופיה וביוגרפיה. גיא פינקו סוקר את ספרם של מיכל צלרמאיר ואלכס קוזולין, לב ויגוצקי והתאוריה החברתית-תרבותית: אתגרים בחינוך – אז ועכשיו. פינקו טוען כי תרומתו של הספר נעוצה בכך שהוא מנגיש לקוראי העברית את רעיונותיו של פסיכולוג חינוכי שהגדיר את מחדש את מהות החינוך, והוא עושה זאת באופן מפורט ועדכני. לדבריו, הספר מדגיש עד כמה הגותו של ויגוצקי חשובה לעוסקים בחינוך פרוגרסיבי, ופינקו מפציר באנשי חינוך – מגננות ועד מדריכים פדגוגיים – להתוודע אליו, או להעמיק את היכרותם עימו, באמצעות ספר זה.

תמה חלפין קראה את הספר רחב היריעה בעריכתם של אבנר בן-עמוס ועופר שיף, קווים לדמותנו: לחקור את ישראל, לכתוב על עצמנו. הספר מאגד עשרים ותשעה טקסטים אוטוביוגרפיים של מומחים חשובים בחקר החברה הישראלית, שכולם שייכים לדור שנולד בשנות הארבעים והחמישים, ומבוא מאיר עיניים מאת העורכים, ובכך מבטא הלך רוח עכשווי הקשור למגמות של פוליטיקת זהויות באקדמיה. החוקרים המיוצגים באסופה זו מגוונים למדי מבחינת תחומי העיסוק והביוגרפיות שלהם, אולם חלפין מציינת כי אם הילדות וההתבגרות מוצגות בטקסטים דרך שיח הזהות, פרק החיים האקדמיים מבטל את אלו כשוליים ביחס לעשייה המחקרית והפוליטית, ובכך מציעה לנו לחשוב על מהותה של עשייה אקדמית ופוליטית בישראל, אז והיום.

פרופ' נמרוד אלוני, עורך ראשי

ד"ר מעין מזור, עורך בפועל

ד"ר עתליה שרגאי, עורכת מדעית